

ΜΙΧΑΛΗΣ ΦΩΤΙΑΔΗΣ

Αναπλ. Καθηγητής Προϊστορικής Αρχαιολογίας,

Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Η προϊστορική έρευνα στη Βόρεια Ελλάδα: μια πολύ σύντομη ιστορία

Η προϊστορική έρευνα στη Βόρεια Ελλάδα έχει ένα παρελθόν μόλις 100 χρόνων –και αν είναι κανείς λιγότερο γενναϊόδωρος, μόλις 85. Όταν δημοσιεύονταν τα πρώτα άρθρα σχετικά με τη Μακεδονία στο γερμανικό αρχαιολογικό περιοδικό *Zeitschrift für Ethnologie*, μεταξύ του 1902 και του 1905, η προϊστορική έρευνα σε πολλές περιοχές της Ευρώπης όσο και στη Νότια Ελλάδα ήταν ήδη καλά εδραιωμένη. Σημαντικές προϊστορικές θέσεις είχαν ανασκαφεί από τη Σκανδιναβία μέχρι την Πελοπόννησο και την Κρήτη και από τη Σκωτία μέχρι τη Ρωσία, και οι μεταξύ τους πολιτισμικές σχέσεις ήταν αντικείμενο ζωηρών συζητήσεων. Πολλοί από τους πολιτισμικούς κύκλους που θα κυριαρχούσαν στη σκέψη των Ευρωπαίων προϊστοριολόγων του 20^{ου} αιώνα, από τον μυκηναϊκό μέχρι αυτόν της *Bandkeramik* στην Κεντρική Ευρώπη και εκείνον του *Triprolye* στην ανατολική, ήταν ήδη γνωστοί με αυτά τα ονόματα, κάποιιοι από την δεκαετία του 1880. Το γεγονός αυτό, ότι η Βόρεια Ελλάδα παρέμενε ένα απόλυτο κενό στον προϊστορικό χάρτη σε μία εποχή που οι γειτονικές χώρες προς Νότο και Βορρά είχαν ήδη αποκτήσει την προϊστορική τους ταυτότητα, έμελλε να έχει σημαντικές συνέπειες για τον ρόλο που θα αποδιδόταν στην περιοχή από τη μετέπειτα έρευνα.

Εκτεταμένη έρευνα πεδίου (εξερεύνηση, ανασκαφές και χαρτογραφήσεις) έγινε για πρώτη φορά στην περίοδο 1915-19. Οι αρχαιολόγοι ήταν Γάλλοι και Βρετανοί που έτυχε να είναι στρατοπεδευμένοι στα περίχωρα της Θεσσαλονίκης ως μέλη του στρατού της Αντάντ. Κάποιοι από αυτούς επέστρεψαν στην περιοχή μετά το τέλος των πολεμικών επιχειρήσεων για να συνεχίσουν. Σύντομα προστέθηκαν και άλλοι, περιλαμβανομένων και Ελλήνων. Έτσι, η προϊστορική έρευνα στη Βόρεια Ελλάδα από το 1920 και σε όλη τη διάρκεια του μεσοπολέμου απέκτησε αξιοσημείωτα κανονικότητα. Πρωτεργάτης ήταν η Βρετανική Σχολή των Αθηνών. Από τις δραστηριότητες αυτές προέκυψαν μερικές δεκάδες δημοσιεύσεις, κυρίως ανασκαφικές εκθέσεις αλλά και πιο συνθετικές εργασίες. Ήδη το 1923 το κεφάλαιο για τον πρώιμο Αιγαιακό πολιτισμό του πολύτομου έργου *Cambridge Ancient History* (πρώτη έκδοση) περιείχε κάποιες αδρές αναφορές στη Νεολιθική της Μακεδονίας και της Θράκης. Αλλά η μεγάλη στιγμή, τουλάχιστον για τη Μακεδονία δυτικά του Στρυμόνα, ήρθε το 1939 με τη δημοσίευση ενός μνημειώδους τόμου, *Prehistoric Macedonia*, από τον W (Walter) A. Heurtley. Το έργο αυτό παρουσίαζε αναλυτικά τα δεδομένα των περισσότερων (μέχρι το 1931) ερευνών και προχωρούσε σε μια λεπτομερειακή ερμηνευτική αποτίμησή τους. Η επιστημονική του αξία παρέμεινε αμείωτη για τα επόμενα 25 χρόνια.

Οι συνέπειες της αργοπορίας της έρευνας στη Βόρεια Ελλάδα σε σχέση με τις προς Νότο και Βορρά περιοχές δεν άργησαν να φανούν σε αυτές τις δημοσιεύσεις. Εφόσον οι περιοχές εκείνες είχαν ήδη αποκτήσει την προϊστορική τους ταυτότητα, θα χρησίμευαν τώρα ως σημεία αναφοράς για την ερμηνεία των νέων ευρημάτων. Έτσι,

η προϊστορική ταυτότητα της Βόρειας Ελλάδας θα προσδιοριζόταν σε σχέση με τις αντιστοιχίες εκείνων των περιοχών –πότε σαν μέρος της μιας, πότε της άλλης, αλλά οπωσδήποτε όχι σαν τοπικό πολιτιστικό δημιούργημα. Η περιοχή θα θεωρείτο πολιτιστικά ως περιφέρεια τόσο των προς Νότο χώρων (της Θεσσαλίας και της Μυκηναϊκής σφαίρας) όσο και των προς Βορρά (π.χ. της Μοισίας και της Δακίας). Τέτοιες απόψεις και παραλλαγές τους διατηρούνται βέβαια μέχρι τις μέρες μας, δεν έχουν όμως την αίγλη και απήχηση που είχαν κατά τις δεκαετίες του 1920 και 1930, όταν αποτελούσαν την «τελευταία λέξη» της αρχαιολογικής επιστήμης.

Γενικότερα, η αντίληψη που επικράτησε στο Μεσοπόλεμο ήταν ότι η Βόρεια Ελλάδα, και η Μακεδονία ειδικότερα, θα έπρεπε να ήταν κάτι σαν «συνδυαστικός κρίκος» ανάμεσα στις χώρες του Ευρωπαϊκού Βορρά και του (πολύ πιο πολιτισμένου στην προϊστορία) Αιγαιακού Νότου: μια «γέφυρα» ανάμεσα στους ήδη γνωστούς προϊστορικούς πολιτισμούς αυτών των περιοχών και, πιο συγκεκριμένα, ένας «διάδρομος» για τις μετακινήσεις των προϊστορικών λαών από τη μια περιοχή στην άλλη. Η αντίληψη αυτή, με γερές θεωρητικές ρίζες στην (γερμανικής καταγωγής) ανθρωπογεωγραφική προσέγγιση του όψιμου 19.αι., αποτυπώνεται στις περισσότερες από τις αρχαιολογικές δημοσιεύσεις του Μεσοπολέμου. Η προσήλωση των ερευνητών στην εν λόγω αντίληψη λειτούργησε σαν δίκικο μαχαίρι. Από τη μια, προώθησε σημαντικά την έρευνα πεδίου, εφόσον επιβεβαίωνε ότι ο βορειοελλαδικός χώρος ήταν μείζονος σημασίας για τον κλάδο της Ευρωπαϊκής προϊστορίας –έναν χώρο που υποσχόταν να επιλύσει το κεντρικό πρόβλημα του κλάδου, την πολιτισμική σχέση ανάμεσα σε Βορρά και Νότο. Από την άλλη, υπαινισσόταν ότι αυτός ήταν και ο μόνος λόγος για τον οποίο θα άξιζε να ασχοληθεί κανείς με την προϊστορία της Βόρειας Ελλάδας – εν πάσει περιπτώσει, όχι γιατί είχαν αναπτυχθεί και εκεί κάποιοι αξιόλογοι προϊστορικοί πολιτισμοί που έπρεπε να μελετηθούν με τους δικούς τους όρους. Η Βόρεια Ελλάδα δεν φαινόταν να έχει την αίγλη της Νότιας και των νησιών: δεν υπήρχαν ενδείξεις ότι θα ανακαλυπτόταν και εδώ προϊστορικά ανακτορικά συγκροτήματα, ούτε πλούτος θησαυρισμένος σε τάφους, ούτε συστήματα γραφής. Έτσι η περιοχή-κλειδί για την κατανόηση της Ευρωπαϊκής προϊστορίας παρουσιαζόταν ταυτόχρονα και ως περιοχή αμέτοχη στις πολιτιστικές εξελίξεις, με κατοίκους από τη φύση τους συντηρητικούς, χωρίς επιχειρηματικό πνεύμα και απαθείς απέναντι στην πρόοδο. Το μνημειώδες έργο του W.A. Heurtley που αναφέρθηκε προηγουμένως προσφέρει, κυρίως στα συμπεράσματά του, πολλά παραδείγματα. Αλλά τέτοιου είδους αντιλήψεις λανθάνουν και σε πολύ πιο πρόσφατες (επιστημονικές πάντα) δημοσιεύσεις.

Η δεύτερη «μεγάλη στιγμή» στην ιστορία της προϊστορικής έρευνας στη Βόρεια Ελλάδα ήρθε με τη δεκαετία του '60. Το 1961 μία ομάδα προϊστοριολόγων και άλλων ερευνητών βρέθηκαν στη Νέα Νικομήδεια, στις νότιες παρυφές της Μακεδονικής πεδιάδας. Οι αρχαιολόγοι προέρχονταν από πανεπιστήμια (Χάρβαρντ και Κέμπριτζ) όπου η προϊστορική αρχαιολογία διδάσκονταν ως μέρος της ανθρωπολογίας –κάτι ασυνήθιστο για την Ελλάδα όπου η παιδεία των προϊστοριολόγων, ντόπιων όσο και ξένων, προέρχονταν σχεδόν χωρίς εξαίρεση από τις ανθρωπιστικές και, κυρίως, τις κλασικές σπουδές. Το ίδιο ασυνήθιστο, τους αρχαιολόγους συνόδευαν στο πεδίο παλαιοβοτανολόγοι και ζωολόγοι. Στόχος της ομάδας δεν ήταν η αναζήτηση, για μία ακόμη φορά, της πολιτισμικής ταυτότητας της προϊστορικής Μακεδονίας, αλλά η διερεύνηση ενός πολύ διαφορετικού ζητήματος, της διάδοσης της Νεολιθικής γεωργίας από τη Μέση Ανατολή στην Ευρώπη: ενός ζητήματος, δηλαδή, για το οποίο οι επιστήμες του φυσικού περιβάλλοντος (οικολογία, γεωμορφολογία κ.ά.) είχαν να πουν εξίσου πολλά με, αν όχι περισσότερο από, την ανθρωπιστικά προσανατολισμένη αρχαιολογία. Η θέση της Νέας Νικομήδειας επελέγη για έρευνε

βάσει επιφανειακών ευρημάτων που υπαινίσσονταν μια πολύ πρώιμη αγροτική εγκατάσταση. Τα αποτελέσματα της ανασκαφής ήταν περισσότερο από ικανοποιητικά: εκτός από τα οικιστικά λείψανα, που περιλάμβαναν και ένα μεγάλο κτίσμα με μία περίεργη συλλογή αντικειμένων (οι ανασκαφείς το ονόμασαν “shrine”, δηλαδή «τέμενος»)), τα υπολείμματα τροφών που ανασκάφηκαν ανήκαν στα γνωστά από τη Μεση Ανατολή εξημερωμένα ζώα και φυτικά είδη, επιπλέον ραδιοχρονολογούνταν σε μία πραγματικά πολύ πρώιμη φάση της Ευρωπαϊκής Νεολιθικής, γύρω στο 7000 π.Χ. Τα νέα αυτά ήταν παγκοσμίως ενδιαφέροντος και ανακοινώθηκαν σε περιοδικά μεγάλης κυκλοφορίας, το Illustrated London News και το Scientific American. Όπως γράφτηκε στο τελευταίο, η Νέα Νικομήδεια ήταν «η θέση της παλαιότερης χρονολογημένης Νεολιθικής κοινότητας που είχε μέχρι τότε βρεθεί στην Ευρώπη». Έτσι η Βόρεια Ελλάδα θα αποκτούσε, για λίγο, τη φήμη του «πρώτου σταθμού» στη μακρά ιστορία της εξάπλωσης του τροφοπαραγωγικού σταδίου από την Ασία στην Ευρώπη.

Σύντομα όμως, η πρώιμη χρονολόγηση αμφισβητήθηκε (σήμερα η πρώτη εγκατάσταση στη θέση φαίνεται να χρονολογείται τουλάχιστον 600 χρόνια αργότερα από ό,τι αρχικά είχε υποθεθεί), και μία σειρά συγκυριών, αλλά και ωριμοτέρων σκέψεων, οδήγησαν το άστρο της Νέας Νικομήδειας με το χρόνο στη δύση του. Από την άλλη, η ιστορική σημασία της έρευνας στη Νέα Νικομήδεια δεν πρέπει να ξεχαστεί. Η προσέγγιση της ομάδας που εργάστηκε εκεί στις αρχές της δεκαετίας του '60 θα ονομαζόταν αργότερα «παλαιοοικονομική». Οι άμεσες θεωρητικές καταβολές της βρισκόταν στην «πολιτισμική οικολογία» (cultural ecology) και στην «οικονομική προσέγγιση» στην προϊστορία, δημιουργήματα και οι δύο της πρώτης μεταπολεμικής δεκαετίας. Ο ίδιος ο J.G.D. (Grahame) Clark, κύριος εισηγητής της οικονομικής προσέγγισης στη δεκαετία του '50, είχε συμμετάσχει για ένα διάστημα στην ανασκαφή της Νέας Νικομήδειας. Με το τέλος της ανασκαφής (1963), κάποια μέλη της ομάδας μετέφεραν το πεδίο της έρευνάς τους στην Ήπειρο. Εκεί ανακάλυψαν και ερεύνησαν συστηματικά, στα μέσα της δεκαετίας του '60, την τοπική Παλαιολιθική, αναπτύσσοντας ταυτόχρονα παλαιολιθικά μοντέλα για τη μελέτη της. Σε λίγα χρόνια, οι παλαιοοικονομικές αρχές και προβληματισμοί καθοδηγούσαν πολλές ανασκαφές και επιφανειακές έρευνες, από την Ιταλία μέχρι το Ισραήλ, περιλαμβανομένης και της ανασκαφής του Φράχθη στην Αργολίδα. Από το 1966 και μετά, η παλαιοοικονομική προσέγγιση αποτελούσε τη θεωρητική και μεθοδολογική ραχοκοκαλιά ενός μείζονος ερευνητικού προγράμματος της Βρετανικής Ακαδημίας για την πρώιμη ιστορία της γεωργίας. Χάρη στο εύρος και τη μακροβιότητά του, αλλά και την επιστημονική του αρτιότητα, το πρόγραμμα αυτό άγγιξε ένα μεγάλο μέρος της υφηλίου, μεταμορφώνοντας την εξάσκησή της. Η Νέα Νικομήδεια μπορεί να μην ήταν τελικά ο πρώτος Ευρωπαϊκός σταθμός της γεωργίας, είχε βρεθεί όμως στη ροή αυτών των εξελίξεων.

Στο μεταξύ στη Βόρεια Ελλάδα, η δεκαετία που ξεκίνησε ευοίωνα με την ανασκαφή στη Νέα Νικομήδεια, θα τελείωνε (1968-70) εξίσου ευοίωνα με την ανασκαφή από ομάδα κυρίως Βρετανών αρχαιολόγων, στους Σιταγρούς, ένα μακρόβιο προϊστορικό οικισμό (6^η-3^η χιλιετία π.Χ.) στις όχθες του Αγγίτη. Η έμφαση στο φυσικό περιβάλλον και η εφαρμογή παλαιοοικονομικών μεθόδων στην περισυλλογή των δεδομένων (ως ένα σημείο και παλαιοοικονομικών μοντέλων στην ερμηνεία τους) αποτέλεσαν από την αρχή ουσιαστικό μέρος της έρευνας. Επιπλέον, χάρη στη βαθιά στρωματογραφία της θέσης και σε μία μακρά σειρά από ραδιοχρονολογήσεις, απλοποιήθηκε και βρήκε τη λύση του ένα πρόβλημα για το οποίο μόνο εικασίες υπήρχαν ως τότε. Συγκεκριμένα έγινε φανερό ότι η μεταλλουργία δεν όφειλε την άνθησή της σε επιδράσεις από το νότιο Αιγαίο της

Πρώιμης Εποχής του Χαλκού (3^η χιλιετία), αλλά ήταν πολύ παλαιότερη, και επομένως ανεξάρτητη από την τελευταία –ένα Βαλκανικό φαινόμενο με ρίζες στην 5^η χιλιετία π.Χ.

Η Τρίτη «μεγάλη στιγμή» πρέπει να είναι κάπου στο μέλλον, ως η κορύφωση της έντονης δραστηριότητας των τελευταίων δύο δεκαετιών. Τα δημόσια έργα της περιόδου και, γενικότερα, η οικονομική ανάπτυξη έγιναν αφορμή για επιφανειακές έρευνες και ανασκαφές σε κλίμακα πολλαπλάσια από αυτήν που είχε επιχειρηθεί σε όλο τον προηγούμενο 20^ο αι. Τον όγκο των εργασιών αυτών διαχειρίστηκαν οι Εφορείες της Αρχαιολογική Υπηρεσίας, πολύ συχνά σε συνεργασία με πρόσφατους αποφοίτους αρχαιολογίας ελληνικών πανεπιστημίων. Ένας μεγάλος αριθμός προϊστορικών θέσεων ανασκάφηκαν σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα, και η δημοσίευση των αποτελεσμάτων θα μπορούσε να αλλάξει ριζικά τη σημερινή εικόνα της προϊστορίας στη Βόρεια Ελλάδα και τους προβληματισμούς που διέπουν τη μελέτη της –υπό ορισμένες, βέβαια, προϋποθέσεις. Εκτός από υπομονή, η ανάδειξη της σημασίας των νέων ανακαλύψεων θα απαιτήσει αφενός ιδιαίτερα πλατιά παιδεία και οξυδέρκεια από τους μελετητές και, αφετέρου, συλλογικές προσπάθειες, συνεργασίες και μακροχρόνια ερευνητικά προγράμματα προσανατολισμένα σε συγκεκριμένα και σημαντικά ερωτήματα.

Για τις αρχαιολογικές δραστηριότητες του στρατού της Αντάντ, βλ. τα τεύχη των περιοδικών της Γαλλικής και της Βρετανικής Σχολής, *Bulletin de Correspondence Hellenique* και *Annual of the British School at Athens*, για τα έτη 1918-1921.

Λεπτομέρειες για την προϊστορική αρχαιολογία στη Μακεδονία μέχρι τη δεκαετία του '30: βλ. το άρθρο του Μ. Φωτιάδη, *Imagining Macedonia in Prehistory, ca 1900-1930* στο περιοδικό *Journal of Mediterranean Archaeology*, 2001, se. 115-135, όπου υπάρχει πληρέστερη βιβλιογραφία. Για τη Νέα Νικομήδεια και την έρευνα της Βρετανικής Ακαδημίας στην πρώτη ιστορία της γεωργίας, βλ. το βιβλίο του J.G.D. Clark, *Archaeology in Cambridge and Beyond*, Cambridge University Press, 1989. Για τη θέση της προϊστορικής αρχαιολογίας της Βόρειας Ελλάδας στη σύγχρονη ελληνική πολιτεία, βλ. το άρθρο του Κ. Κωτσάκη, «Το παρελθόν είναι δικό μας. Αναπαραστάσεις της ελληνικής Μακεδονίας» στο βιβλίο, *Η αρχαιολογία στο στόχαστρο*, επιμ. Λ. Μέσκελ, μτφρ. Ε. Σαμπανίτου και Α. Καούα, Κριτική, 2006, σ.77-106.